

УДК 811.161.2'367

ЕКСПЛІКАЦІЯ ОBOB'ЯЗКОВОЇ ЛOKATИВНОЇ CИHTAKCEMI ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВОЮ ФОРМОЮ ЗНАХІДНОГО

Вакуленко Г.М., Клипа Н.І.

Стаття присвячена аналізу обов'язкових локативних синтаксем; з'ясуванню семантико-синтаксичних особливостей прийменниково-іменникових форм зі знахідним відмінком.

Ключові слова: обов'язкова локативна синтаксема, предикат переміщення, кінцевий пункт руху, прийменниково-іменна форма, знахідний відмінок.

Статья посвящена анализу обязательных локативных синтаксем; выяснению семантико-синтаксических особенностей предложно-именных форм с винительным падежом.

Ключевые слова: обязательная локативная синтаксема, предикат движения, конечный пункт движения, предложно-именная форма, винительный падеж.

This article analyzes the obligatory locative syntaxemes; clarifies the semantic and syntactical peculiarities of the preposition-noun forms with accusative case.

Key-words: obligatory locative syntaxeme, predicate of movement, destination point, preposition-noun form, accusative form.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю поглибленого аналізу структури речення з погляду обов'язковості/факультативності обставинних компонентів на позначення локально-просторових відношень, з'ясування лексичного наповнення головних і залежних конститuentів.

Основні теоретичні засади функціонування локально-просторових поширювачів в українській мові, їхня специфіка, явище префіксально-прийменникової кореляції різнобічно викладені в працях І.Вихованця, В.Войцехівської, З.Іваненко, Л.Руденко, М.Степаненка та інших вітчизняних учених. Однак статус компонентів, що виражають локативні відношення, потребує спеціального дослідження з погляду міри вияву обов'язкового і факультативного входження їх до структури речень, зумовлюваного значенням дієслів-предикатів.

Метою пропонованої статті є аналіз локативних синтаксем, окреслення семантико-синтаксичних особливостей прийменниково-іменникових форм зі знахідним відмінком.

У сучасній лінгвістиці категорію *локативність* визначають як семантичну категорію, до якої входять усі різновиди просторового значення. Вона експлікує відображені у свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистантність розташування [8, с. 296–297].

Серед синтаксистів існує думка, що синтаксеми з обставинним значенням частіше за все не відзначаються тісним зв'язком із дієсловом-предикатом, вони належать до групи вільних синтаксем, семантика в яких яскраво виражена ще до входження їх у речення, вона наявна на докомунікативному рівні. Окрім того, дієслово-предикат в одних випадках обов'язково вимагає такого обставинного компонента, в інших – цей компонент може мати цілком факультативний характер.

Обстежений фактичний матеріал дає право констатувати, що причина обов'язкового вживання при дієсловах-предикатах локативних синтаксем пояснюється як власне мовними, так і позамовними чинниками. Як слушно зауважує М.Степаненко, найважливішими є два фактори: по-перше, семантична самодостатність або семантична несамодостатність предиката, тобто його інформативність, по-друге, структурно-граматична особливість дієслова-предиката, тобто наявність або відсутність у його складі префікса [7, с. 17–18].

Як відомо, семантична взаємодія префікса й прийменника впливає на формально-граматичну й семантичну будову речення. М.Степаненко зазначає: "Префікс інтенційно зорієнтований на реалізацію локативних відношень і разом з припредикатним членом утворюють префіксально-прийменникову кореляцію" [7, с. 15]. Наприклад: *Птах летів* ("переміщався в повітрі") → *Птах прилетів* ("переміщався в повітрі" + "досяг якогось місця,

прибув у певне місце”). Ми помітили, що префікс у зазначених синтаксичних конструкціях може диктувати необхідність уживання при предикаті певного просторового конкретизатора.

Наші спостереження засвідчують, що локативні синтаксеми займають облігаторну позицію у структурі речення тоді, коли вступають у відношення валентності з дієсловами-предикатами, які вказують на місцезрештування (перебувати, розташовуватися, розміщатися, знаходитися, опинятися, таборитися, мешкати), дієслова на позначення буття (бути, існувати, жити, народитися), непоозиційне місцезрештування (стояти, сидіти, лежати, висіти). Така типологія дієслів-предикатів не випадкова, оскільки дієслівний словотвір позначається на валентності цього класу слів, яка в структурі елементарного речення значною мірою регулює облігаторність/ факультативність правобічних синтаксем (у нашому випадку локативних).

Принагідно зауважимо, що валентнісні характеристики дієслова-предиката бути варті окремого розгляду, оскільки його лексико-семантична самодостатність у мовленні (я є, я завжди буду) не йде в жодне порівняння з його розгалуженими граматичними значеннями у мові (морфологічними і синтаксичними), що зумовлює семантичний і функціональний перерозподіл у структурі простого речення (пор.: *Він був учителем; Він був щасливий; Він був у будинку* → *Він учитель; Він щасливий; Він у будинку*; в усіх цих випадках можна говорити про семантику не номінального дієслова-зв'язки, що може бути й нульовою, а іменної чи локативної предикативної частини, які разом із суб'єктом становлять структурний мінімум простого речення).

З функціонального погляду обов'язкові/ факультативні адвербіальні поширювачі представлені прийменниково-відмінковими, рідше – безприйменниковими формами іменників і прислівниками.

Формою локативних конститuentів із просторовою семантикою є і знахідний відмінок, хоча визначальною для нього є семантико-синтаксична функція об'єкта дії. Але не заперечуючи його первинної функції, ми переконалися, що в описуваних реченнях прийменниково-іменникові форми зі знахідним відмінком експлікують і значення *напрямку руху*, зокрема *кінцевого пункту руху*, *шляху переміщення*, а зрідка – *статичної локалізації*.

Семантику *кінцевого пункту руху* передають субстанціальні форми знахідного відмінка з просторовими прийменниками *в/у, на, за, поза, під/піді/підо, над/наді/надо, між/межи, поміж/помежи, проміж/промеж, понад, перед/переді/передо, поперед*.

Значення *шляху переміщення* репрезентують форми знахідного відмінка з такими просторовими прийменниками: *через, крізь, повз, поз, попри/при, все*.

Статична локалізація представлена обов'язковою формою знахідного відмінка з просторовим прийменником *через*.

У запропонованій статті ми проаналізуємо лише синтаксичні конструкції, які є репрезентантами значення *“напрямок руху: кінцевий пункт руху”*.

Розглядані реченнєві структури з припредикативними поширювачами у формі знахідного відмінка

реалізують не тільки основне значення “напрямок руху: кінцевий пункт руху”, а й відтінки просторової дистрибутивності. Аналіз фактичного матеріалу дає нам підстави виділити локативні структури, які характеризуються високою функціональною активністю. Це прийменниково-іменникові форми *НА+Насс, В/У+Насс, ЗА+Насс*, їхня продуктивність, на думку М.Степаненка, обумовлена семантичною поліфункціональністю [7, с. 126].

Конструкція *НА+Насс* передає семантику контактної кінцевої пункту руху. У зазначеній моделі носіями валентності виступають дієслова цілеспрямованого і нецілеспрямованого переміщення, дієслова статичної локалізації та конкретної фізичної дії, які передбачають у функції обов'язкового локативного поширювача субстанціальні лексеми зі значенням “поверхня”: *Тоді-то осінь з наших селищ виходить гола на поля* (Т.Осьмачка); *Вийхали на вільний простір* (В.Шевчук); *На ниву злетілися піволі сичі* (Т.Шевченко); *Стара ледве злізла на віз* (П.Мирний); *Всі вони вилазили на хлів* (В.Яворівський); *Лягає курява на гречку* (М.Драй-Хмара); *Паморозь впала на ліс* (Г.Чубач); *Я вмощуюсь на коліна до нього* (В.Симоненко); *Ледь кинув мішок на землю* (В.Стефанік); *Ростислав справді виклав на стіл товсту, білу, пещену руку* (П.Загребельний).

Привертає увагу той факт, що у синтаксичній моделі *НА+Насс* продуктивними є дієслова переміщення з префіксом *ви-*, які вступають у найтісніший дистрибутивний зв'язок із прийменниково-іменниковою формою знахідного відмінка. Специфічною особливістю адвербіальних конструкцій, уживаних при дієсловах названої вище семантики, є кореляція префікс-прийменник. Як відомо, префіксально-прийменникова кореляція реалізується найчастіше у повторенні прийменником префікса *в (у) ↔ в (у), від ↔ від, до ↔ до* тощо. Однак значеннєвий аналіз показав, що співвідносні пари *ви ↔ на, з ↔ на, зі ↔ на* функціонують за принципом префіксально-прийменникових пар із повною кореляцією.

У реченнях із планом змісту *“рух на поверхню локативного орієнтира”* прийменник *на* хоч і виконує свою площинну локалізацію, однак і “слугує показником дії на поверхню ... чого-небудь” [1, с. 20–21]: *Із хвіртки вийшов прямо на залитий місяцем сільський майдан* (В.Шевчук); *Кіль, обережно ступаючи й занепокоєно пирхаючи, зійшов на гатку* (М.Івченко); *Збіг на своє горище, жбурнув сувій з малюнками і впав лицем у вогуку, тверду подушку* (В.Шевчук).

Необхідно зазначити, що домінуюча роль у детермінованих синтаксичних властивостях префіксального дієслова належить саме префіксові, оскільки він, приєднуючись до дієслівної основи, стає “ніби сигналом структурно-семантичної незавершеності дієслова. Тільки при наявності у синтагматичному ряду прийменниково-відмінкових форм, співвідносних зі значенням префікса, префіксальне дієслово набуває смислової і структурної довершеності” [3, с. 64].

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що синтаксична структура облігаторної локативної синтаксеми *НА+Насс*, у якій спостерігається кореляція префікса-прийменника, є універсальною

синтаксичною одиницею за своїми можливостями, здатною диференційовано виражати найтонші відтінки локативної спрямованості дії-руху.

Прийменниково-відмінкова форма обов'язкових локативних поширювачів *НА+Насс*, передаючи семантику контактного кінцевого пункту руху, експлікує два основні значення:

- *рух на поверхню локативного орієнтира*, напр.: *Поважно та тихо у ранню пору на високу гору сходилися полковники* (Т.Шевченко); *Він вилазив на грушу і рвав у пазуху гнилиці* (І.Драч);

- *рух у бік локативного орієнтира*, напр.: *Худоба розтеклася на всі боки* (П.Мирний); *Забувши і про волів, і про панове жито, Тарас побіг на пісню* (В.Шевчук).

Конструкція *В/У+Насс*, маніфестуючи загальну семантику "напряму руху: кінцевий пункт руху", вербалізує таке основне значення локалізації: *рух в межі локативного орієнтира*.

В аналізованих реченнях з обставинним поширювачем основним заповнювачем позиції предиката є префіксальні і безпрефіксальні дієслова руху, переміщення, конкретної фізичної дії, а функцію локативно-напрямового конкретизатора виконують іменники зі значенням "простір". Лексико-семантичний діапазон субстантивів, які разом із прийменником *в/у* заповнюють правобічну позицію, необмежений. Це, зокрема, лексеми зі значенням реального внутрішнього простору або ті, "ознака внутрішнього простору яких мислиться як простір з певним окресленням, межами" [7, с. 151]. Наприклад: *У місто греки вїхали волами* (Л.Костенко); *Вихором влетів Тарас у хату до*

Коваленків (В.Шевчук); *Приїздив я оце в майстерні та вирішив заглянути і в вашу гавань* (О.Гончар); *У двір увійшла ... Наталка, тихенька дівчинка з великим, гострим носом* (С.Васильченко); *Ніч тихо пройшла слідом за нами в степ* (Г.Косинка); *В моря наші впадають ріки* (Г.Чубач); *Я покину ... дум юрбу бентежну і долину ... в височінь безмежну* (Г.Чупринка); *Чи ж прискоче в зелені луги рятівниця, незаймана діва* (Ю.Клен).

Спостереження над функціонуванням локативних просторових конститuentів зі знахідним відмінком, що мають семантичний опис "рух в межі локативного орієнтира", переконають у тому, що дієслова-предикати, набувши внаслідок префіксації цього значення, потребують компенсації шляхом уживання при них адвербіального компонента. Як ми помітили, в описуваних реченнях префікси напрямкової орієнтації, сполучаючись із дієсловами-предикатами, лише посилюють значення напрямку руху до якогось пункту з проникненням у нього і тим самим породжують його структурно-значеннєву незавершеність, зумовлюють обов'язкову появу локативного поширювача.

Аналіз семантико-синтаксичних особливостей локативних синтаксем, які реалізують себе в прийменниково-іменникових формах зі знахідним відмінком, дозволяє кваліфікувати просте речення як ієрархізовану конструкцію, в якій кожен із адвербіальних поширювачів займає певне місце: обов'язково поширює дієслово-предикат або інформативно збагачує зміст речення, перебуваючи на периферії залежності від інших компонентів.

Література

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Войцехівська В. Г. Сполучуваність префіксованих дієслів переміщення / В. Г. Войцехівська // Українське мовознавство. – К., 1975. – № 3. – С. 32–38.
4. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові : навч. посіб. / З. І. Іваненко. – Чернівці, 1974. – 69 с.
5. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. : Вища школа, 1981. – 143 с.
6. Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-предиката / Н. Л. Іваницька // Мовознавство. – 1985. – № 1.
7. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.
8. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
9. Шелемеха Г. М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Шелемеха Г. М. – К., 1996. – 19 с.